

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.065>
УДК 94(520+(470+571))“1928/1934”

Світлана ПАВЛЕНКО

кандидатка історичних наук,
запрошена науковиця,
Університет Манітоби (Вінніпег, Канада)
Skaiveta.sakuraidate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4101-157X>

ПИТАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ КРИЗИ ТА ПРОБЛЕМА ГОЛОДОМОРУ В УСРР ОЧИМА ЯПОНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ

Мета — простежити сприйняття співробітниками японського консульства в Одесі проблеми продовольчої кризи та Голодомору; поглибити розуміння рівня інформованості офіційного Токіо щодо перебігу цих процесів; уточнити окремі сюжети, пов'язані з трагічними сторінками історії України 1920—1930-х рр. **Методологічну основу** становить принцип історизму, комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема проблемно-хронологічний та персоніфікації подій. **Основні результати.** Співробітники японського консульства в Одесі, з одного боку, виступали сторонніми спостерігачами в контексті різних подій локального життя, а з іншого — перебували під їх частковим чи повним впливом. Результатом їхньої роботи стали численні звіти, надіслані в Токіо. Доповідні записки, використані у процесі дослідження, умовно поділено на три групи відповідно до поточної ситуації: погіршення продовольчого забезпечення (1928—1931 рр.), Голодомор (1932—1933 рр.), його наслідки (після 1933 р.). Документи свідчать про визнання посадовцями дипломатичної установи вирішальної ролі радянського уряду у загостренні кризи, яка призвела до мільйонних жертв. Також одним із наслідків продовольчої кризи стала відмова в 1930 р. японської сторони від

Цитування: Павленко С. Питання продовольчої кризи та проблема Голодомору в УСРР очима японських дипломатів. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 65—79. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.065>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

наміру організувати пряме морське сполучення з Одесою. Іншими причинами був спад товарного виробництва та заборона у СРСР приватного підприємництва. На противагу японським документам, джерела, що походять із Галузевого державного архіву Служби безпеки України, висвітлюють діяльність консульства крізь призму активності радянської контррозвідки. Ці матеріали розкривають погляди японських дипломатів, які вони висловлювали неофіційно у приватному спілкуванні, демонструють засудження ними радянської політики та глибокий шок через гуманітарну катастрофу. Попри тривожні тенденції поступового погіршення продовольчого забезпечення, представники Японії, як й інших країн, утримувалися від публічних оцінок дій влади.

Ключові слова: консульство Японії в Одесі, Голодомор, колективізація, Ш. Шимада, Б. Танака.

Японський уряд із кінця XIX ст. активно спостерігав за різноманітними подіями, що розгорталися на південних українських землях, через своє консульство в Одесі, яке функціонувало в 1889—1909, 1926—1937 рр. Одним із завдань цієї установи було вивчення економічних, соціальних, культурних аспектів місцевого життя. Дипломати досить прискіпливо оцінювали те, очевидцями чого їм доводилося бути. Особливо гострого характеру критика набула з розгортанням у СРСР глибокої продовольчої кризи з 1928 р. Консульські службовці ставали свідками того, як черги перед магазинами переростали у стихійні бунти, смерть від голоду перетворювалася на типове явище, а влада за цих умов у дедалі більших обсягах спрямовувала отриманий урожай на експорт. Як результат, Голодомор виявився для японців цілком прогнозованим наслідком політики радянського керівництва.

Предметом уваги у цій статті стане діяльність співробітників консульства Японії в Одесі, котрі, працюючи в УСРР, мали можливість через свої звіти вплинути на формування поглядів офіційного Токіо. Подібно до інших іноземців, японці були об'єктом інтересу для радянських органів держбезпеки, які сформуливали навколо дипломатичної установи свою агентурну мережу.

Різні аспекти історії Голодомору є актуальними дослідницькими проблемами. Ставлення співробітників японського консульства в Одесі до продовольчої кризи висвітлюється здебільшого в контексті інших, ширших, питань [1—7]. Винятком стала публікація Г. Куромії «Голодомор у світлі японських документів», автор якої зосередився на аналізі надісланих до Токіо дипломатичних звітів періоду 1932—1933 рр., справедливо відзначивши, що вагомою причиною для обережних оцінок Голодомору був ризик перехоплення їх радянською контррозвідкою, а також загальний стан відносин між Японією та СРСР [8]. Звернення представників іноземних держав, які перебували в Українській СРР, до проблеми голоду стало предметом уваги в публікації Л. Вовчук і С. Корновенка, де серед іншого побіжно згадується й реакція японського консула в Одесі Б. Танаки на загострення кризи [9, с. 73].

Джерела теми представлені документами японського походження та матеріалами вітчизняних архівів. Серед перших найбільше значення мають звіти службовців консульства в Одесі. Вони демонструють тенденції поглиблення

продовольчої кризи, містять загальні оцінки ситуації та свідчать про рівень актуальності тих чи інших питань для Токіо. Проблема Голодомору зазвичай подавалася в контексті інших питань або включалася до загальних оглядових звітів, де також висвітлювалися різноманітні аспекти політики, промисловості, зовнішньої торгівлі та ін. Всі ці теми презентувалися як взаємопов'язані, оскільки такі звіти мали на меті дати власному уряду комплексне уявлення про стан справ у регіоні. Японські архіви зазнали вагомих втрат у роки Другої світової війни. Тож наявні консульські донесення, ймовірно, лише частина масиву зібраної дипломатами цієї далекосхідної країни інформації. Більшість використаних нами звітів (а це матеріали Дипломатичного архіву МЗС і Національного інституту оборонних досліджень Міністерства оборони Японії) доступні завдяки відкритій базі даних Японського центру азійських історичних записів (Japan Center for Asian Historical Records, JACAR)¹.

Відповідно до хронологічного принципу звіти консульських службовців можна умовно розділити на три групи:

- доповідні 1928—1931 рр. авторства Шигеру Шимади, Яшію Нагучі та, частково, Бунічиро Танаки, які містять свідчення про поступове погіршення стану продуктового забезпечення населення, про посилення заборон, спрямованих проти приватної торгівлі, про загальне зміцнення тоталітарної системи;
- звіти консула Б. Танаки та секретаря Шидзео Мітані періоду Голодомору 1932—1933 рр.;
- доповідні консула Мінору Гірати, підготовлені після 1933 р., які фіксували наслідки трагедії та свідчили про поступове поліпшення стану продуктового забезпечення.

Дипломатичні документи мають офіційно-діловий характер. Вони не містили засудження дій радянської влади й виконували головну свою функцію — дати керівництву власної країни загальну інформацію про ситуацію в регіоні.

Джерела українського походження дещо іншого характеру. В контексті нашого дослідження центральне місце займають матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Київ). Це перехоплені радянською контррозвідкою консульські документи та звіти агентів, які мали контакти з японцями. На відміну від надісланих у Токіо офіційних матеріалів, вони демонструють, що дипломати були шоковані ситуацією й політикою радянської держави. Низку рапортів агентури опубліковано в т. 7 видання «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Варшава; Київ, 2008 р.).

Отже численні документальні свідчення, що збереглися в японських та українських архівах, дозволяють нам простежити ставлення співробітників консульства Японії в Одесі до продовольчої кризи й Голодомору, поглибити наше розуміння рівня поінформованості офіційного Токіо та уточнити окремі сюжети, пов'язані з трагічними сторінками історії України 1920—1930-х рр.

¹ URL: <https://www.jacar.go.jp>

Поглиблення кризи

Відновлення діяльності в 1926 р. консульства Японії в Одесі створювало додаткові можливості для розвитку радянсько-японських відносин. У 1926—1927 рр. його співробітники, попри наявні ідеологічні розбіжності та проблеми в політичній сфері, досить позитивно дивилися на подальші перспективи двосторонніх економічних взаємин. Такою була ситуація за перших двох керівників дипустанови — Сейго Сасаки й Шинічі Камімури.

У лютому 1927 р. консульство очолив досвідчений дипломат Ш. Шимада. Його перебування в Одесі збіглося з початком кардинальних змін у житті «країни Рад», спричинених переходом до п'ятирічного плану. Політика індустріалізації вимагала гігантських капіталовкладень. Диспропорційний перерозподіл коштів негативно впливав на забезпечення населення найнеобхіднішими товарами, в тому числі продовольством. З кінця 1927 р. ці зміни стали об'єктом уваги консула Ш. Шимади, який убачав першопричини погіршення продуктового забезпечення в політиці влади, спрямованій на ліквідацію приватної торгівлі².

На початок 1928 р. Ш. Шимада у своєму звіті констатував, що з ринку поступово зникають різноманітні продукти та стає дедалі складніше придбати товари першої необхідності³. В березневій доповіді 1928 р. про хлібозаготівлю в УСРР консул пророкував трагедію державного масштабу — новий голод, якого, втім, ще можна було уникнути [10, с. 258]. Він інформував своє керівництво, що селяни намагалися продавати власну продукцію не в кооперативи, як того вимагала держава, а приватним комерсантам чи напряму споживачам. Реакцією влади стала заборона здійснювати такі прямі продажі, а деяких «приватних торговців», за словами дипломата, було віддано під суд за «зрив державної заготівельної кампанії».

У цей час консул виділяв три головні причини погіршення продовольчої ситуації: заборона приватної торгівлі; надмірний експорт зерна; неврожай попереднього року⁴. Доповідаючи в Токію, Ш. Шимада співчував місцевому населенню, яке, «проживаючи у країні, відомій своїми сільськогосподарськими продуктами, змушене купувати низькоякісні» товари, та наголошував, що «в гонитві за валютою вивозяться необхідні для країни харчі»⁵.

Розмовляючи зі своїм знайомим В. Фоменком (агент контррозвідального відділу ДПУ «Токієць») щодо хлібозаготівельної кампанії 1928 р., Ш. Шимада ставив під сумнів відповідність державної політики колективізації інтересам селянства, підкреслюючи, що радянська влада ігнорує величезний прошарок власного населення, приносячи його у жертву своїм амбітним ідеалам⁶.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 3. Арк. 36.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 2. Арк. 111.

⁴ Там само. Арк. 156.

⁵ Там само. Арк. 84.

⁶ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 6. Арк. 116.

Дипломат підсумовував, що держава трактувала селян лише об'єктом, над яким можна проводити різні експерименти («так здійснюють досліди вчені над кроликами»)⁷.

Хлібозаготівлі, за міркуваннями консула, являли собою приклад хибності втілення марксистської теорії. Ш. Шимада наголошував на помилковості таких дій, як силове вилучення збіжжя та переклад провини за «надмірності» на місцеві органи, в той час як останні діяли за чіткими вказівками з центру⁸. Всі нововведення не мали послідовного характеру («влада запроваджує щоразу нові заходи, які через деякий час переглядаються і скасовуються») [11, с. 14—16]. Навіть кадрові зміни не справляли помітного ефекту, адже на звільнені «місця сідають такі ж нездатні [...] у самій системі необхідно щось змінювати, а не чіплятися за вироблені в кабінетах теорії і принципи»⁹. Таким чином, недосвідченість, некомпетентність та сфокусованість влади на ідеологічних догмах, за переконаннями дипломата, належали до причин продовольчої кризи.

Консульські співробітники спостерігали не лише за ситуацією в радянській Україні, а й намагалися не випускати з поля зору перебіг подій в інших республіках СРСР. Так, секретар Я. Нагучі восени 1928 р. поїхав у відрядження до Білорусії. Він відзначав, що, як і в УСРР, урожай тут теж був поганий, але все ж «не відчувається настільки пригнічений настрої і пригнобленість, як в Одесі та прилеглій місцевості». Люди, мовляв, більш бадьоро дивляться вперед, натомість на півдні України — песимізм і майже повна відсутність сподівань на майбутнє¹⁰.

Із поглибленням кризи Ш. Шимада розширив перелік її причин, указуючи на недостатність допомоги селянам із боку влади посівним матеріалом, обладнанням, кваліфікованими кадрами агрономів¹¹. Чим більше він перебував в Одесі, тим радикальнішим ставало його ставлення до СРСР. На початок 1929 р. у приватних розмовах наголошував, що у жодній іншій «культурній державі світу» неможливі трансформації, подібні тим, які відбувалися в Радянському Союзі, оскільки така політика ніде не мала б підтримки. Але через ізольованість «країни Рад» більшовицька партія «має можливість ще довго продовжувати свої експерименти»¹².

1929-й рік, як і передбачав консул Японії, характеризувався подальшим поглибленням кризи. Він писав про активізацію судових процесів проти приватної торгівлі та нездатність кооперативів задовольнити потреби населення. Як результат, у вільному продажу не було масла та картоплі, а риба з'являлася лише двічі на тиждень. «Радвлада, очевидно, турбується про постачання пролетаріату продуктів лише в теорії», — наголошував дипломат, підкреслюючи, що «маси населення» не протестували, покійно терплячі всі «обмеження й тяготи»¹³.

⁷ Там само. Т. 4. Арк. 218.

⁸ Там само. Т. 6. Арк. 118, 125.

⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 52.

¹⁰ Там само. Т. 1. Ч. 2. Арк. 222.

¹¹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 6. Арк. 133.

¹² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 6.

¹³ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 133, 224, 236.

У бесідах із «Токійцем» 1929 р. Ш. Шимада засуджував репресії та наголошував на їх абсурдності, адже «ворогами народу» оголошувалися звичайні громадяни, «всі злочини котрих зводяться до того, що до революції й упродовж кількох років після вони мали такі професії, які зараз радвлда, і лише радвлда визнає принизливими та піддає осуду, а саме займатися торгівлею, приватним підприємництвом»¹⁴.

Говорячи про першу п'ятирічку, консул указував на її негативні наслідки, підкреслюючи, що «велике число підприємств, крім збитків, нічого не дає [...] кількість уже збудованих заводів не виправдовує тих ресурсів, що витрачені на їх спорудження та устаткування, тож уряду нічого не залишалось, крім як примусово поширювати їх продукцію»¹⁵. Ш. Шимада наголошував на відсутності практичної потреби в усіх тих обмеженнях, спричинених політикою індустріалізації, яких зазнавало населення.

Дипломат проводив паралелі між радянською та російською імперською урядовою політикою в аграрній сфері, вказуючи, що як тоді, так і зараз уряди надмірно тиснули на селянство, позбавляючи його мотивації виробляти більше продукції¹⁶. Тож «коли немає війни чи виняткових умов, ледве можна виправдати застосовані щодо громадян заходи, не передбачені законом» [11, с. 12—16].

Порівнюючи становище японських і радянських селян, Ш. Шимада вважав, що перші не мають причин заздрити другим, «котрі не відчувають себе господарями на клаптику землі, який обробляють. По суті вони є кріпаками, щоправда не поміщицькими, а державними [...] земля та воля у цей час для радянських селян фіктивні»¹⁷. Тези про підневільне становище селянства неодноразово повторюватимуться при характеристиці японськими дипломатами поточної ситуації.

Всі свої міркування Ш. Шимада висловлював або у приватних бесідах, або у звітах. Причому останні мали стриманий діловий тон. Публічно озвучувати власні критичні думки консул не міг, дотримуючись зовнішньополітичної лінії уряду Японії [10, с. 256]. Однак криза мала колосальний вплив на радянсько-японські відносини.

Від моменту відновлення 1926 р. в Одесі японської дипломатичної установи її співробітники ставили собі за мету встановлення прямого морського сполучення між країнами. Але 1930 р. Токіо відмовився від такої ідеї. Консул констатував неможливість ведення торгівлі «з урядом, котрому бракує ресурсів для задоволення нагальних потреб населення»¹⁸. Таким чином, продуктова криза та посилення тоталітарної системи у СРСР звужували подальші перспективи розвитку двосторонніх економічних відносин.

Однак у такій ситуації виникали й нові можливості. Подібно до решти іноземців, консульські співробітники, зокрема, активно скуповували антиква-

¹⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 109.

¹⁵ Там само. Арк. 116.

¹⁶ Там само. Арк. 36.

¹⁷ Там само. Т. 1. Ч. 2. Арк. 166.

¹⁸ Там само. Т. 1. Ч. 3. Арк. 7 зв. — 8.

рият, ціни на який в умовах кризи суттєво впали. Консул Ш. Шимада та секретар Я. Нагучі придбавали картини, ювелірні вироби. Наприклад, у листопаді 1928 р. до дипломатичної установи навідалася така собі Шпакова, котра продала її очільникові полотно художника В. Орловського «Вид м. Київ над Дніпром» за 1000 руб. Я. Нагучі на початку 1930 р. накупив різноманітного столового срібла і кришталю на 3000 руб.¹⁹

Ще одним проявом кризи стало зниження рівня безпеки. Так, у 1929 р. консульство двічі ледь не пограбували²⁰. Окрім того, дружина його керівника скаржилася, що сюди часто заявляються різні особи з проханнями надати грошову допомогу в розмірі 50 або 100 руб.²¹

1 лютого 1930 р. МЗС Японії відкликало Ш. Шимаду з Одеси. Керуючим справами консульської установи став її секретар Я. Нагучі. За кілька місяців, а саме 22 травня, йому довелося бути свідком нового етапу загострення продовольчої кризи — бунту в Одесі. Тоді натовп, що зібрався біля однієї з кооперативних крамниць (переважно жінки) влаштував погром магазинів та їдалень. Для придушення безладів владі довелося залучити загони кінної міліції. Про цю подію Я. Нагучі майже відразу повідомив посольство Японії в Москві та МЗС у Токіо²².

У доповідній ДПУ УСРР від 1 червня 1930 р. переповідалися подробиці розмови між японським дипломатом і вже згаданим радянським таємним агентом на тему прогнозованого підвищення врожайності у СРСР у поточному році. Як звітував «Токієць», його візаві «на це розсміявся та заявив, що нема чого перейматися, нехай буде найкращий урожай, але населення так і їстиме той самий “стандартний” пайковий хліб, який воно їло торік. Залишки хліба підуть за кордон для отримання коштів на ненаситне соціалістичне будівництво, яке зараз шаленими темпами забирає всі ресурси країни, нічого їй не дає й, урешті-решт, знищить її, якщо будівництво своєчасно не буде призупинено»²³. Ці слова досить точно змальовували загальну картину диспропорційності в розподілі ресурсів.

У приватній розмові Я. Нагучі якось зауважив, що за кордоном радянський цукор продається за такою ж ціною, як і всередині країни, підкреслюючи цим твердженням необґрунтованість ціноутворення на внутрішньому ринку²⁴. Коментуючи статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», котра з'явилася в газеті «Правда» в березні 1930 р., секретар консульства приватно відзначав, що преса чи не щодня «цькує куркулів», причому під цим словом «можна вважати не лише дійсно багатого селянина, а й такого, що має одну корову, одного коня і 3—4 курки». За словами Я. Нагучі, якщо в партійців і «паморочиться голова», то явно не від успіхів, а від «неймовірного галасу й підганянь із погрозами, які вони завжди чують на всіляких зібраннях від своїх вождів. Вони знають, що

¹⁹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 84, 168, 248.

²⁰ Там само. Арк. 191; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 17—17 зв.

²¹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 144.

²² Там само. Т. 3. Арк. 102.

²³ Там само. Т. 4. Арк. 394.

²⁴ Там само. Арк. 315.

невиконання вимог щодо суцільної колективізації, хоча б проти волі населення, матиме для них дуже кепські наслідки». Заяви вищого керівництва були лицемірними щодо того, нібито саме «місцеві органи влади самовільно забороняють селянам продавати свою продукцію на приватний ринок, конфіскуючи цю продукцію та заарештовуючи її власників. Тут є зразок того, як грізне начальство не має мужності взяти на себе відповідальність за свої накази й ховається за спинами маленьких людей» [11, с. 48—50]. У приватних розмовах японський дипломат демонстрував глибоке розуміння сутності функціонування радянської держави та висловлював гострокритичні зауваження з приводу урядової політики.

У червні 1930 р. до Одеси прибув новий консул — Б. Танака. Я. Нагучі продовжував працювати секретарем до грудня того року, відтак був відкликаний, а на його місце призначили Ш. Мітані. Останній упродовж 1929 р. перебував у Києві, де вивчав українську мову.

Нового консула вкрай дивували постійні хлібно-продуктові черги. Газетні повідомлення про гарний урожай у поточному році він коментував так, що «населенню не доведеться, напевно, скористатися цим», адже «через відсутність приватної ініціативи більша частина врожаю не буде зібрана і весь цінний продукт харчування пропаде» [11, с. 52—54]. Тобто погляди нового консула були подібними до позиції його попередника.

В рапорті контррозвідувального відділу ДПУ УСРР від 30 липня 1930 р. зазначалося, що консул повідомляв у Токіо про «нешодавне заворушення серед населення, через яке продовольча криза була дещо послаблена». І все ж останнім часом «знову спостерігається різка зміна» в бік загострення. Так, наприкінці липня, за словами Б. Танаки, населення знову було позбавлене м'яса, а робітники отримували його лише чотири рази на місяць.

Станом на 1930 р. дефіцитом стали навіть найелементарніші продукти. Аби вирішити це питання, як підкреслював дипломат, влада вдалася до «мобілізації» дружин робітників. Разом із комуністами й дітьми їх відправляли на збір овочів. У рапорті ДПУ УСРР підкреслювалося: «Консул пише про те, що майже щодня спостерігаються випадки втрати свідомості через голод серед тих, хто стоїть у черзі. Ціни постійно зростають, і становище набуває навіть дедалі більш загрозливого характеру». Далі у звіті йшлося про конкретний випадок із життя Одеси — заворушення в місті 24 липня, коли «натовп напав на квартал, де живуть робітники, котрі отримали предмети першої необхідності в достатній кількості, і розгромив продуктовий магазин, поранивши службовців». Подібна історія повторилася наступного дня. Хоч Б. Танака й передбачав, що такі «ексцеси» відбуватимуться частіше, але, за його прогнозами, з огляду на стихійний характер вони не призведуть до серйозних наслідків [1, с. 58]. Ці оцінки цілком відповідали подальшому розвитку подій.

У серпні 1930 р. консул у своєму звіті зауважував, що забезпечення м'ясом, жирами й товарами широкого вжитку перебуває у критичному стані. Водночас набирали обертів, перевершивши попередній рік, репресії проти «куркулів». Настрої серед населення набули панічного характеру, дефіцит товарів був тоталь-

ним²⁵. У приватних бесідах Б. Танака говорив, що українське селянство, порівняно з населенням інших республік, справляло на нього жахливе враження своєю зубожілістю й худорбою²⁶.

У бесіді з агентом «Токийцем» секретар Ш. Мітані зауважував, що роком раніше наймані працівники витрачали на роботу з натирання підлоги в консульстві один день, натомість тепер такій самій кількості людей потрібно було вже два дні, оскільки вони занадто знесилені через хронічне недоїдання²⁷.

У своїх звітах 1931 р. консул неодноразово інформував Токіо про становище селян. Б. Танака констатував негативне ставлення населення до колгоспної системи. Причину вбачав у завеликих обсягах продажу зерна за кордон. Натомість поняття «шкідництва» стало формою виправдання з боку керівництва СРСР власних невдач у політиці колективізації²⁸.

Попри намагання влади тримати іноземців в інформаційному вакуумі, японці знали поточну ситуацію. В 1931 р. секретар консульства Ш. Мітані зустрічався зі своєю давньою знайомою киянкою М. Актароною (агентка ДПУ «Актриса»). У своєму звіті для контррозвідувального відділу ДПУ УСРР вона переказувала слова дипломата з приводу колективізації: «Ох, яка там у вас повна, добровільна колективізація, ось ви не знаєте, а у вас нещодавно під Вінницею було повстання»²⁹.

Через тотальний дефіцит консульство Японії в Одесі на початку 1930-х рр. було змушене вдаватися до замовлення продовольства (рис, сіль, борошно, цукор, жири, а також вино, сир, чай та ін.) з-за кордону³⁰. Крім того, японці активно користувалися спеціалізованим магазином системи «Торгзін»³¹.

Голодомор у звітах Б. Танаки та Ш. Мітані

За умов складного матеріально-побутового становища значної частини населення СРСР виникли проблеми й щодо забезпечення консульства. В доповіді від 5 березня 1932 р. Б. Танака нарікав, що організувати це ставало дедалі важче, адже навіть для дипломатів непросто закупити елементарні продукти харчування (риба, овочі, масло), тютюнові вироби тощо. Установі, нехай і за сприяння з боку відділу постачання для іноземних представництв, складно отримати електричні лампочки, свічки, мітли, скло. Також проблемою було те, що, крім «Торгзіну», не існувало альтернативних місць для придбання одягу чи білизни. В ре-

²⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 187; Japan Center for Asian Historical Records (далі — JACAR). Ref. B04121004700. G.1.1.0.3_001. Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Tokyo: 59—60.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 5. Арк. 306—330.

²⁷ Там само. Т. 7. Арк. 194 зв.

²⁸ JACAR. Ref. B08060687400. E.1.2.0.X1-R1_004: 105—131.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 261.

³⁰ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 5. Арк. 21, 33; Т. 7. Арк. 277; Т. 9. Арк. 92.

³¹ Там само. Т. 10. Арк. 297.

зультаті консульство було настільки перевантажене питаннями забезпечення, що це перешкоджало виконанню прямих обов'язків³².

Чимало інформації про ситуацію у СРСР збиралося під час службових відряджень. У травні — червні 1932 р. Б. Танака здійснив поїздку Україною, Кримом, Кавказом³³. Його вразило становище українських селян, які «справляли жалюгідне враження і своїм обдертим одягом, і худими мощами, і проханнями про милостиню». При поверненні потягом до Одеси від сусіда по купе він дізнався про жахи голоду, про численні смерті серед селян³⁴. Восени 1932 р. Б. Танака перебував у тодішній столиці УСРР, де зустрівся з польським консулом З. Мілошевським, котрий повідомив, що «навесні у Харкові й по всій Україні були жахливі картини. Голодні люди лежали на вулиці, їх збирали у вантажівки та вивозили на звалище» [11, с. 724].

У період Голодомору у близьких контактах з японцями перебували художник-декоратор О. Павличенко (агент ДПУ «Ялтинський») та вчитель української мови В. Маляров (агент «Павло»). Перший зазвичай намагався взагалі уникати політичних тем і лише через незадоволення контррозвідувального відділу його роботою був змушений доповідати про окремі випадки, коли тема кризи все ж поставала в розмовах. У червні 1932 р., зокрема, агент інформував, що секретар Ш. Мітані прогнозує, начебто «мільйони ще помруть, не дочекавшись нового хліба»³⁵. Крім того, дипломат висловлював переконання, що Україна для Росії залишається багатою на ресурси великою колонією³⁶.

В липні 1932 р. консул інформував японського посла у СРСР про неврожай та посуху, називаючи це головними причинами нестачі посівного матеріалу³⁷. Втім обсяги зібраного збіжжя, як доводив дипломат у своїй вересневій доповіді, не були критично низькими. Також він інформував про політику боротьби з «куркулями» як нібито «головними винуватцями», за переконанням влади, невиконання планів³⁸. У черговій доповіді про фінансовий стан СРСР від жовтня 1932 р. Б. Танака констатував, що в поточному році країна отримала гірший, ніж торік, урожай, і, попри всі заходи, план хлібозаготівлі виконати не вдалося³⁹. В листопаді того ж року консул підготував для Токіо огляд ситуації в колгоспах, де наводилася інформація про заборону купівлі та продажу м'яса, худоби, коней. Наприкінці звіту констатовалося подальше щоденне погіршення на продовольчому ринку⁴⁰. У грудні Б. Танака писав, що ситуація вже гірша, ніж за голоду 1921—1922 рр. [8, с. 123].

³² JACAR. Ref. B08060513200. E.1.1.0.5-1_002: 48, 52—53.

³³ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 9. Арк. 514—515.

³⁴ Там само. Арк. 514—515.

³⁵ Там само. Т. 11. Арк. 251—252.

³⁶ Там само. Т. 9. Арк. 481.

³⁷ JACAR. Ref. B09041112600. E.4.3.1.5-3_003: 49—50.

³⁸ Ibid. Ref. B08060688000. E.1.2.0.X1-R1_005: 111—203.

³⁹ Ibid. Ref. B08060688200. E.1.2.0.X1-R1_005: 303—388.

⁴⁰ Ibid. Ref. B09040786600. E.4.1.0.1-1_002: 475—477.

Наприкінці 1932 р. агент ДПУ УСРР «Павло» звітував до контррозвідального відділу про декілька бесід із дипломатом на тему зменшення розмірів хлібних пайків. Той, зокрема, прямо запитував, чи не доводилося щось чути про випадки голодної смерті. Агент був змушений визнати «недоїдання», натомість рішуче відкидав факт голоду⁴¹. Взагалі «Павло» у своїх звітах уникав будь-якої критики політики партії. В документах органів держбезпеки Голодомор називали «продовольчими труднощами»⁴².

У розмові з агенткою «Морозовою» секретар консульства Ш. Мітані повідомив, що почув якось від одного професора, начебто кожного дня до міського моргу привозили до 70 тіл померлих. Присутній на розтинах, він констатував смерть від голоду. Але завідувач місцевого відділення профспілки медичних працівників (Медсанпраця) вимагав «писати, що смерть настала від розриву серця» — мовляв, така була вказівка з ДПУ⁴³.

Втім тема Голодомору майже не поставала у приватних бесідах японців з агентами держбезпеки. Це питання також украй обережно висвітлювалося в консульських звітах. У лютому 1933 р. Б. Танака писав у своїй доповідній на адресу МЗС про вивезення з сіл продовольства, про судові процеси над тими, хто не виконує планів. Але звіти не містили прямого засудження радянської системи, що було зрозуміло з огляду на мету цих документів і ризик перехоплення їх радянською контррозвідкою⁴⁴.

У березні 1933 р. секретар консульства Ш. Мітані підготував велику доповідь про стан важкої промисловості, сільського господарства і транспорту у СРСР⁴⁵. Наголошувалося, що сільськогосподарський сектор в Українській СРР у 1932 р. виявився «великим провалом», і виробництво, і закупівлі були набагато нижчими, ніж у попередні роки. На селі все було дефіцитом, а колгоспні ринки, узаконені 1932 р., практично не існували. Але водночас Ш. Мітані не коментував катастрофічні наслідки самого голоду, які, ймовірно, були очевидними для співробітників консульства [8, с. 123]. Оцінюючи врожай 1933 р., дипломат у приватній розмові з агенткою ДПУ УСРР «Андреєвою» зазначав, що в поточному році за обсягами він був достатнім для забезпечення потреб населення, але «на селі немає зовсім робочої сили, дуже багато селян померли»⁴⁶.

Звіти консула про стан сільського господарства мали велике значення для його керівництва в Японії. Деякі з них надалі пересилалися у військово-морське відомство⁴⁷. До таких належав, зокрема, складений улітку 1933 р. рапорт Б. Танаки щодо врожаю в поточному році. Стверджувалося, що хоч він і видався набагато вищим за попередній, але все ж це не вирішувало продовольчого питання,

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 10. Арк. 314.

⁴² Там само. Т. 5. Арк. 160.

⁴³ Там само. Т. 11. Арк. 40.

⁴⁴ JACAR. Ref. B08060688600. E.1.2.0.X1-R1_006: 17—102.

⁴⁵ Ibid. Ref. B08060688800. E.1.2.0.X1-R1_006: 188—342.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 11. Арк. 405.

⁴⁷ JACAR. Ref. C05022794200. (National Institute for Defense Studies): 696—699.

в містах зберігається дефіцит продуктів, особливо м'яса⁴⁸. Повідомлялося також, що попри підвищення норм продзабезпечення смертність від тифу й недоїдання залишається на попередньому рівні. Далі йшлося, що влада конфіскує в населення цінні речі (золото, срібло, дореволюційні монети та ін.), а торгівельний порт в Одесі майже стоїть [8, с. 123—124].

Трохи раніше, у травні 1933 р., японський консул описував більш детально ситуацію з тифом⁴⁹. Він інформував, що ще з квітня лікарні заповнені хворими, багато померлих. Ситуація мала настільки загрозливий характер, що довелося тимчасово закрити початкові школи, а дитячий першотравневий парад, який звичай відбувався 30 квітня, взагалі скасували. Б. Танака інформував Токіо й щодо ситуації в інших містах УСРР, зокрема у Харкові, де лікарні настільки переповнені, що під тимчасові лазарети довелося переобладнувати школи. Висипний тиф завдав великих збитків у сільській місцевості, де медичне обслуговування було на мінімальному рівні. Міські трамваї дезінфікували, щоб запобігти подальшому зараженню. У зв'язку зі зростанням смертності деяким категоріям робітників було збільшено хлібний пайок зі 100 до 200 г на день. З огляду на наближення свята 1 Травня дещо підвищили норми на інші продукти, наприклад на цукор. Водночас було запроваджено внутрішні паспорти, і тих, хто не отримав документ — депортували. Консул писав про те, що молодих і фізично міцних відправляли залізницею на Далекий Схід, а решту на північні лісорозробки [9, с. 123].

Свідчення про Голодомор Б. Танака вмістив у своєму звіті від 1 вересня 1933 р., де він наголошував, що акти канібалізму були не випадковими, а, «схоже, стали соціальним явищем». У документі описувалися випадки, про які дипломат довідався буквально напередодні. Так, ішлося про те, що у другій декаді липня було затримано жінку за продаж на одеському ринку людського м'яса. У селі під Миколаєвом у середині того місяця з'явилося розпорядження про заборону перебування на вулицях дітей без супроводу дорослих. Наприкінці липня у селі біля Одеси непрацююча стара з'їла двох немовлят. Жінка-вчителька з Балти розповіла історію, яку вона сама почула від інших, про те, що в місті були випадки розкопування нових могил і вирізання з мертвих тіл шматків м'яса. Наприкінці липня у с. Новоукраїнка на Одещині, де були «найгірші показники сільського господарства», був відряджений землевпорядник. Дорогою на нього напали голодні селяни, вбили та з'їли. Тож районному керівництву довелося клопотатися про призначення на відповідну посаду нової людини [8, с. 123—124].

1 серпня 1933 р. Б. Танака привітав агента «Павла» з надходженням хліба в комерційний продаж і висловив припущення, що канібалізму вже не буде. Той відповів, що йому не доводилося чути про людодїство, однак він знає про «випадки голодної смерті»⁵⁰. У цей час у матеріалах «Павла», поданих до контррозвідувального відділу, побільшало критики щодо питань продовольчого забез-

⁴⁸ Ibid. Ref. C05022791000: 459—462.

⁴⁹ Ibid. Ref. C05022789900: 362—366.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 11. Арк. 275.

печення⁵¹. У серпні 1933 р. консул запитав агента, чи може родина прожити цілий місяць на 200 руб.? «Павло» на це відповів, що доведеться відмовлятися від їжі, не кажучи вже про побутові речі. Він підкреслював у своєму звіті, що люди намагалися знайти інші джерела заробітку і «спершу здавалося, неможливо буде витримати, але поступово звикаєш. Консул говорив, що йому було відомо про села, де за останній час померли від голоду понад 75 % населення». І хоча агент підкреслював, що такі оцінки іноземного дипломата «перебільшені», але все ж не відкидав катастрофічності ситуації⁵².

Досить складним питанням була оцінка масштабів трагедії. Не маючи доступу до реальних статистичних даних, іноземці могли лише робити припущення. За перехопленими радянською контррозвідкою відомостями, Б. Танака під час поїздки до японського посольства в Москві у жовтні 1933 р. переказав своєму керівництву, що в Українській СРР за останній рік від голоду померли близько 7 млн осіб⁵³. Але, зрозуміло, дипломати не мали жодної можливості провести верифікацію цієї цифри.

Останнім японським консулом в Одесі був М. Гірата, який прибув у лютому 1934 р., замінивши на цій посаді Б. Танаку. У травні він звітував про покращення із забезпеченням міста продуктами харчування. Водночас указував на значні проблеми у сільській місцевості, оскільки через велику смертність владі було складно мобілізувати достатню кількість селян на проведення планових посівних робіт⁵⁴. Замість теми продуктової кризи в консульських звітах на перший план поступово виходив інший елемент радянської дійсності — масові репресії.

Історія японського консульства в Одесі завершилася в 1937 р., коли Токіо був змушений відкликати своїх дипломатичних представників після ультимативної вимоги Москви закрити установу.

* * *

Радянська влада завжди прагнула приховувати від власних громадян та всього світу інформацію про свої злочинні дії, вчинені в гонитві за ідеологічними химерами. Якщо над життям свого населення вона могла встановити тотальний контроль, то з офіційними іноземними представниками ситуація була складнішою. У звітах японських дипломатів не говорилося прямо про політику влади. Це, ймовірно, зумовлювалося розумінням, що за ними пильно наглядає контррозвідка та бажанням уникнути додаткового нагнітання конфліктності у двосторонніх відносинах, які й так мали нестабільний характер. Водночас співробітники консульства чітко підкреслювали штучність причин продовольчої кризи, яку вони почали фіксувати з 1928 р., тобто проголошення першої п'ятирічки. Їх вони переважно пов'язували

⁵¹ Там само. Арк. 295.

⁵² Там само. Арк. 306—306 зв.

⁵³ Там само. Т. 12. Арк. 1.

⁵⁴ JACAR. Ref. B09041114800. E.4.3.1.5-3_004 (Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs): 115—116, 118—120.

з політикою влади та лише як другорядний фактор називали несприятливі погодні умови в окремі роки. Порівнюючи ситуацію в Українській СРР з іншими республіками СРСР, вказували, що тут було в рази гірше. Від 1928 р. дипломати постійно фіксували загострення, прогнозованим апогеєм чого і став Голодомор. Разом зі знищенням власного населення радянський уряд вирішив позбутися й сторонніх спостерігачів. Упродовж 1937—1938 рр. було значно скорочено число іноземних консульств. Серед закритих опинилося і японське в Одесі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vovchuk, L. Radianski spetssluzhby vs yaponskoi dyplomatii (na materialakh yaponskoho konsulstva v Odesi v mizhvoiennyi period). *Skhodoznnavstvo*. 2022. 89: 3-24. <https://doi.org/10.15407/skhodoznnavstvo2022.89.003> [in Ukrainian].
[Вовчук Л. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період). *Сходознавство*. 2022. № 89. С. 3—24].
2. Matiash, I. Ukrainyskiy dyplomatychnyi arkhiv yak dzherelo doslidzhennia diialnosti konsulstva Yaponii v Odesi v mizhvoiennyi period. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi posbuky i znakhidky*. 2022. 31: 202-228. <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.202> [in Ukrainian].
[Матяш І. Український дипломатичний архів як джерело дослідження діяльності консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. № 31. С. 202—228].
3. Okabe, Yo. Holodomor ochyma yapontsiv. *Skhodoznnavstvo*. 2020. 86: 3-20. <https://doi.org/10.15407/skhodoznnavstvo2020.86.003> [in Ukrainian].
[Окабе Й. Голодомор очима японців. *Сходознавство*. 2020. № 86. С. 3—20].
4. Pavlenko, S. Diialnist konsulstva Yaponii v Odesi pid kerivnytstvom Shimady Shigeru. Ch. I. *Skhidnyi svit*. 2022. 2: 16—26. <https://doi.org/10.15407/orientw2022.02.016> [in Ukrainian].
[Павленко С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігеру. Ч. I. *Східний світ*. 2022. № 2. С. 16—26].
5. Pavlenko, S. Diialnist konsulstva Yaponii v Odesi pid kerivnytstvom Shimady Shigeru. Ch. II. *Skhidnyi svit*. 2022. 3: 28-46. <https://doi.org/10.15407/orientw2022.02.016> [in Ukrainian].
[Павленко С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігеру. Ч. II. *Східний світ*. 2022. № 3. С. 28—46].
6. Pavlenko, S. Konsul "pid pylnym okom": Tanaka Bunitsiro v Odesi. *Skhidnyi svit*. 2021. 1: 18-34. <https://doi.org/10.15407/orientw2021.01.018> [in Ukrainian].
[Павленко С. Консул "під пильним оком": Танака Буніціро в Одесі. *Східний світ*. 2021. № 1. С. 18—34].
7. Pavlenko, S. Khirata Minoru: ostannii yaponskyi konsul v Odesi (1934—1937 rr.). *Skhodoznnavstvo*. 2023. 92: 33-64. <https://doi.org/10.15407/skhodoznnavstvo2023.92.033> [in Ukrainian].
[Павленко С. Хірата Мінору: останній японський консул в Одесі (1934—1937 рр.). *Сходознавство*. 2023. Вип. 92. С. 33—64].
8. Kuromiya, H. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. *Ukraine Moderna*. 2021. 30: 120-130. <http://dx.doi.org/10.30970/uam.2021.30.1281>
9. Vovchuk, L., Kornovenko, S. Holodomor 1932—1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ. *Eminak*. 2019. 4: 71-82. [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).343](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).343) [in Ukrainian].

- [Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932—1933 рр. очима іноземних дипломатів. *Емінак*. 2019. № 4. С. 71—82].
10. Matyash, I. Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919—1991): protystoiannia i spivpratsia. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919—1991): протистояння і співпраця. Київ, 2020. 503 с.].
11. Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh — sorokovykh rokakh XX st.: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. Warsaw; Kyiv, 2008. Vol. 7 [in Ukrainian; in Polish].
[Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2008. Т. 7. 1216 с.].

Надійшла / Received 22.11.2024

Svitlana PAVLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Visiting Scholar,

University of Manitoba (Winnipeg, Canada)

Skaiveta.sakuraidate@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4101-157X>

THE FOOD CRISIS ISSUE AND THE PROBLEM OF THE HOLODOMOR IN UkrSSR THROUGH THE EYES OF JAPANESE DIPLOMATS

The purpose of this research is to investigate the attitude of officials at the Japanese consulate in Odesa and to assess the extent to which the Japanese government was informed about the food crisis and the Holodomor. Additionally, the study seeks to clarify issues related to these tragic events in Ukrainian history during the 1920s and 1930s. The **methodological** approach is grounded on the principle of historicism and incorporates both general scientific and specialized historical research methods, including problem-chronological and event-personalization techniques. **The main research results.** The officials of the Japanese consulate in Odesa acted as external observers of local events in the Soviet empire while also being subject to certain influences. The numerous reports sent to Tokyo by Japanese consulate officials during this period form a crucial part of the source material for this research. The reports are categorized systematically into three phases: the deterioration of food supplies (1928—1931), the peak of the Holodomor (1932—1933), and the aftermath (post-1933). The documents reveal that Japanese officials recognized the Soviet government's critical role in creating the crisis, which ultimately led to the deaths of millions. One consequence of the food crisis was the cancellation in 1930 of Japan's plans to establish a direct sea connection between one of its ports and Odesa due to declining production and a ban on private businesses. Ukrainian archival sources provide a different perspective through the lens of Soviet counterintelligence. These documents reveal that Japanese consular officials expressed condemnation informally and profound shock at the cruelty of Soviet policy and the humanitarian disaster unfolding in Ukraine. However, despite these alarming observations, Japan, like other nations, refrained from publicly condemning the Soviet regime, constrained by political and diplomatic considerations.

Keywords: *Japanese consulate in Odesa, Holodomor, collectivization, Shigeru Shimada, Bunichiro Tanaka.*